

МЕТОДОЛОГІЯ, ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ГАЛУЗІ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

Інна Скитиба

ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ПЕРІОДУ КОЗАЦЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ СЕРЕДИНИ XVII ст.

Сучасне джерелознавство класифікує історичні джерела на такі типи: речові, письмові, усні, етнографічні, лінгвістичні (мовні), аудіовізуальні. Своєю чергою писемні джерела (які займають особливе місце серед усього комплексу історичних джерел) поділяються на такі види: літописи, законодавчі акти, статистичні джерела, діловодна документація, періодична преса, літературні (художні) твори, публіцистика і політичні пам'ятки. Саме на них варто зупинитися в першу чергу при дослідженні тематики козацької революції, що є метою пропонованої розвідки.

Аналіз, на наш погляд, потрібно розпочати з т. зв. «козацьких літописів», які займають чільне місце серед писемних джерел ранньомодерної доби. З-поміж них варто виокремити літописи Самійла Величка, Самовидця та Григорія Грабянки. Літопис Самійла Величка – це наймонументальніший твір українського (козацького) літописання. Його автор був канцеляристом (урядником) Війська Запорізького. Літопис складається з двох томів і охоплює період від 1648 р. до 1700 р. Щодо мови написання твору, то сам С. Величко називав її «козако-руською», тобто тогочасною українською. Джерельний масив літопису досить різноманітний: по-перше, до нього було залучено багато документального матеріалу, зокрема автор подав тексти урядової переписки та приватного листування, універсали, грамоти, реєстри, акти, топографічні описи; по-друге, літописець оперував власними спогадами, різножанровими літературними творами, а також використовував діаріуші (щоденники). Загальний сюжет скомпоновано так, що передусім ідеться про гетьмана Б. Хмельницького, Національно-визвольну війну (революцію) українського народу, «також містяться відомості про післявоєнні події» [див. : 1–2].

Не менш видатною історіографічною пам'яткою доби Хмельниччини та Руїни є літопис Самовидця, автор якого достовірно невідомий,

однак деякі вчені припускають що ймовірно це Роман Ракушка-Романовський, який займав посаду генерального підскарбія за гетьманування І. Брюховецького. Вважається, що події, описані в цьому літописі, охоплюють період з 1648 до 1702 рр. Вагомою особливістю твору є те, що автор намагався достовірно-правдиво передати події, при цьому з обережністю ставився до різних чуток і переказів. Що стосується самого змісту літопису, то мова йде про події Хмельниччини, ставлення до союзу Б. Хмельницького з татарами. Автор описав старшинські міжусобиці, уже традиційно для того часу охарактеризував постать Хмельницького, звернувши увагу на різні соціальні верстви тогочасної «покозаченої» спільноти. Твір написаний «русинською книжною мовою» [3, 23 та ін.].

Одним із найвизначніших і найяскравіших творів серед козацьких «хронік» є Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. Він написаний церковнослов'янською мовою і подає події від найдавніших часів до 1709 р. У передмові автор зазначив мету «творення» твору: базуючись на достовірних для нього джерелах, Г. Грабянка прагнув показати здобутки козаків, їхні перемоги під проводом Б. Хмельницького. Варто зазначити, що основну увагу у творі літописець приділив саме постаті Великого Богдана, якого він оцінив як «ідеального» гетьмана, назвавши «преславним вождем запорозьким», «Війська Запорізького воїном знаменитим» [4, 11 та ін.]. Загалом у літописі описано визвольну боротьбу козацтва, її хід та наслідки. Джерелами, якими послуговувався Грабянка, були твори іноземних авторів, спогади сучасників подій, однак потрібно зауважити, що цю пам'ятку варто розглядати насамперед як твір літературний, а не історичний, позаяк його мова та стиль вказують на те, що Грабянка намагався зробити його максимально зрозумілим для широкого читацького загалу.

Серед історичних джерел, які дають нам уявлення про перебіг подій Національно-визвольної революції середини XVII ст., можна виокремити Львівський літопис і Острозький літописець. Хоча для дослідників цієї теми більше відомостей про добу козацької революції міститься у Львівському літописі (охоплює період з 1498 р. до 1649 р. включно), а Острозький літописець хронологічно доведено лише до 1636 р., варто розглядати їх разом, оскільки у цих документах є інформація, яка стосується одного й того ж періоду. Автором Львівського літопису вважається Михайло Гунашевський – випускник Замоїської академії; за гетьманування Б. Хмельницького він був дипломатом. Джерелами, які літописець залучив до написання роботи, слугували власні спостереження, різні хроніки, перекази, діаріуші, тобто джерельна база була досить репрезентативною. Зрештою, у літописі детально описано події визвольної боротьби, зокрема битва під Жовтими Водами. Також більш-менш докладно розповідається про облогу козацькими військами на чолі з Хмельницьким Збаража, який призвів до підписання Зборівського договору. А ще простежуються захоплення, які викликали в автора успіхи козаків, селян та інших повстанців. Саме пунктами про Зборівський договір літо-

писець завершив розповідь про Хмельниччину, після чого розпочав службу в канцелярії Війська Запорізького.

Що стосується Острозького літописця, то достовірних даних щодо особи автора не збереглося, проте інформація, яка подана в самому творі, дає можливість простежити його політичні погляди. Так, літописець демонструє свою відверту проукраїнську позицію, показуючи свої антиунійні настрої. Безперечно, Львівський літопис та Острозький літописець можна віднести до першоджерел, які відіграють вагомий роль у дослідженні не лише козацької революції, а й історії всієї України, починаючи з кінця XV ст. [5, 135 та ін.].

Окрім джерел українського походження, чільне місце серед пам'яток доби Хмельниччини займають твори чужоземних авторів, до яких можна віднести щоденники, спогади (мемуаристика), описи, листи, офіційні документи та ін. Серед іноземних джерел, які мають досить важливе значення для вивчення тих чи інших аспектів історії козацької України, виправдано буде виокремити працю французького інженера та військового картографа Гійома Левассера де Боплана, повна назва якої «Опис України, кількох провінцій королівства польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн» [див. : 6]. Значення цієї книги передусім у тому, що в ній викладено детальний опис побуту русинів, зокрема козаків, містяться відомості про природу, клімат, географічне (геополітичне) розташування України. Як можна зрозуміти, зміст праці є багатоаспектним – він складається з дев'ятнадцяти частин. Хоч «Опис України» не містить інформацію стосовно доби Хмельниччини, однак дає широкий спектр уявлень про козаків, їхній побут, заняття. Тож, безумовно, твір Г. Л. де Боплана є першочерговим за своєю значущістю історичним джерелом.

До джерел закордонного походження, які займають вагоме місце в базі Хмельниччини, потрібно віднести праці П'єра Шевальє – французького військового діяча, який керував загоном козаків, що тоді перебували на службі в короля Франції. Шевальє написав такі твори: «Розвідка про козаків», де мова йде про історію українського козацтва; «Розвідка про землі, звичаї, управління, походження та релігію козаків», «Розвідка про перекопських татар» та «Історія війни козаків проти Польщі». Остання розвідка потребує особливої уваги, адже в самій її назві легко помітити, що ініціатива визвольних змагань належала українським козакам. Загалом у цій праці висвітлено події перших чотирьох років війни, описано битву під Пилявцями, облогу Збаражя, битви під фортецями Зборів та, через два роки, Берестечко. Автор залучив досить достовірні документи, передав умови Зборівської та Білоцерківської угод, які дотепер слугують українським історикам «юридичною основою» визнання факту козацького державотворення [див. : 7]. Отож, книга П. Шевальє є визначною для подальшого студіювання історії доби Хмельниччини.

Отже, трагічні й водночас героїчні події, що тривали на території Наддніпрянщини в середині XVII ст., знайшли своє відображення в численних писемних пам'ятках. До «творення» джерел виявилися причетними як українські (місцеві), так і іноземні учасники та очевидці. Важливими, тобто репрезентативними історичними джерелами стали мемуари, діаріюші, листи, різні акти та ін. Помітне місце серед джерел належить козацьким літописам, про що свого часу досить влучно зазначив Іван Франко: «З літературного погляду се було явище дуже цінне, здібне будити запал у широких масах народу і аж у XIX віці ми побачили його значеніє для національного відродження і формування наших політичних ідеалів».

1. Величко С. В. Літопис / Пер. з книжної укр. мови, вст. стаття, комент. В. О. Шевчука; відп. ред. О. В. Мишанич. – Т. 1. – К.: Дніпро, 1991. – 371 с.
2. Величко С. В. Літопис / Пер., комент., покажч. В. О. Шевчука; відп. ред. О. В. Мишанич. – Т. 2. – К.: Дніпро, 1991. – 642 с.
3. Макарчук С. А. Писемні джерела з історії України: курс лекцій / Степан Арсентійович Макарчук; рец.: В. І. Наулко, О. Я. Мацюк. – Л.: Світ, 1999. – 352 с.
4. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / Пер. із староукр. Р. Г. Іванченка. – К.: Т-во «Знання України», 1992. – 192 с.
5. Бевзо О. А. Значення Львівського літопису і Острозького літописця як джерела з історії України періоду феодалізму. Джерелознавче дослідження / Олександр Арефійович Бевзо. – К.: Наук. думка, 1971. – 200 с.
6. Боплан Г. Л. де. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн / Гійом Левассер де Боплан; пер. з фр. Я. І. Кравця, З. П. Борсюк. – К.: Наук. думка, 1990. – 256 с.
7. Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі / П'єр Шевальє; пер. з фр. Ю. Назаренко. – К.: Томіріс, 1993. – 224 с.

Максим Сухонос

КОЗАЦТВО «НА ТЛІ» ШЛЯХТИ: ІСТОРІЯ СТЕПОВОГО ЛИЦАРСТВА В ПРАЦЯХ Н. ЯКОВЕНКО

Наталя Яковенко є видатним істориком сучасності, головою Товариства дослідників Центрально-Східної Європи, професоркою Києво-Могилянської академії. Її праці цінують та поважають як в Україні, так і всій Європі. Вона є авторкою фундаментальних праць про українську шляхту кінця XIV – середини XVII ст.

Отож, докторську дисертацію та наступні розвідки Н. Яковенко присвячено історії привілейованого стану на теренах Русі-України в складі Великого князівства Литовського та Корони Польської. По суті йдеться про формуванні з розмаїтих груп військовослужбового населення та князівської верхівки єдиного «шляхетського народу», його роз-